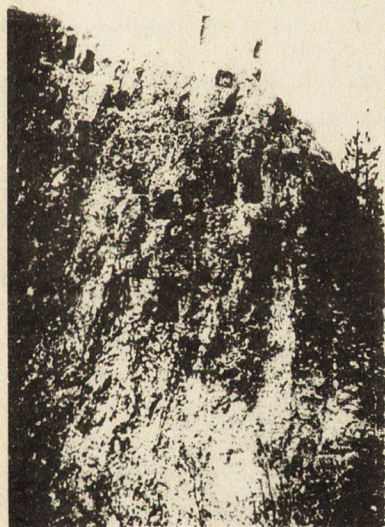

**ПРОУЧВАНИЯ НА ТРАКИЙСКИ КУЛТОВ ОБЕКТ
В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ¹**
(Резултати от студентска експедиция "Ардино — 93")

**ИВАН ХРИСТОВ,
ТАНЯ КИПРИНА,
МАРИЯ ИВАННОВА,
СТЕФАН БАКЪРДЖИЕВ**

Провокирани от предварителни описания на мегалитни паметници в Източните Родопи, през месец април 1993 г. студенти от историческия факултет на ВТУ "Св. св. Кирил Методий" под научното ръководство на доц. к. и. н. Иван Тодоров проведеха научна експедиция в околностите на гр. Ардино (Кърджалийско). Групата бе заинтересувана от съобщението на г-н М. Иванов за съществуването на изсечен релеф на антична митологична сцена в местността "Орловите скали".² Върху самата скала са изсечени десетки ниши, които повечето археолози свързват със скалните гробници и малки култови пещери в днешна Югоизточна България.

*Култов паметник
"Орловите скали". Ардино.*

Обектът "Орловите скали" край Ардино е идентичен с подобни паметници в източните части на Родопите, Сакар планина, на запад до долината на река Разметаница в Югозападна България.³ Макар и единични, скални ниши са регистрирани в околностите на антична Месамбрия и Провадия. Такива паметници са открити в централната част на Анадола, по долините на скалистите планини в Древна Кападокия. Нишите се забелязват на някои места усамотени, по една или две, другаде в групи по 5-6. Нишите при с. Странджево и тези край Ардино са безредно издълбани в скалите, като техният брой надхвърля 100. Сходен археологически обект, изсечен в скалата, е публикуван от Анатолия. Той представлява също така една скала, пресечена от ниши, считани за гробове. Ясно е, че този тип паметници са разпространени най-вече на територията на

предна Мала Азия и Югоизточната част на Балканския полуостров. Опитите на някои изследователи да търсят паралели на нишите с археологически обекти от Унгария, Хималаите (княжество Мустанг), Латинска Америка са случайни и ненаучно издържани.

Публикуваните досега научни изследвания върху тези паметници не могат да решат всички въпроси, които поставят пред историческата наука. В този смисъл това съобщение има за цел да даде само една обща постановка на проблемите и да изясни предназначението на скалните ниши в местността "Орловите скали". То се базира на личното участие на авторите в експедицията, организирана от кръжока по археология при ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий". В настоящата разработка се съпоставят и резултатите от други публикувани археологически изследвания на подобни обекти.

Макар и известни отдавна на науката, съществен принос към проучването и документирането на нишите имат експедициите "Бесике", Скални гробници 73", "Сахар 73". Техните резултати са отразени в академичната поредица "Тракийски паметници". Предшествващи студентска експедиция "Ардино — 93" на Великотърновския университет са и проучванията на експедиция "Космос — Родопи 1970" — под ръководството на Инж. Н. Шахларски. Посочените изследвания обхващат долината на река Боровица в Източните Родопи. Самостоятелни изследвания е извършила Койка Маранзова от гр. Кърджали в местността "Глухите камъни" при с. М. Градише (Хасковско). Десетки ниши са документирани и от спелеолога Б. Колев (пещерен клуб — Хасково), чиито проучвания са съсредоточени в околностите на селата Долно Черковище и Сърница (Хасковско), Орешари (Кърджалийско), Пилашево (Пловдивско), както и района на гр. Маджарово.⁴ Определено място в регионалните изследвания на мегалитни паметници има и дейността на археолога от Кърджалийския музей Г. Кулов.⁵

Както бе споменато, студентите от Великотърновския университет бяха провокирани от статията на М. Иванов във вестник "Орбита" от 14 април 1990 г. Авторът приема някои скални форми за врязани сцени от мита на Зевс и Семела: "Отначало помислих, че е Артемида Фосфорос (пише М. Иванов), но едрата фоторепродукция откри могащата фигура на млад мъж с брада и ореол, с вдълбан шестоъгълник на корема ..." По нататък М. Иванов разказа добре известната история за раждането на Дионис от бедрото на Зевс, след като Хера се намесила в любовната му връзка със Семела.

Експедициите, проведени през 70-те години, извършват подробно описание и фотодокументиране на обектите, в които съществуват скални ниши. Единият от изводите при тези проучвания е, че те са издълбани на недостъпни места и изкачването до тях без специално екипировка е невъзможно. Изключение правят проучванията в местностите Кованкая, Варгалкая, Челник, Сиврикая по долината на река Боровица с участието на алпинисти. В експедиция "Ардино-3" също участва алпийска група, което реши два проблема: Първият е свързан с прилагането на алпийски методи, съчетани с известна практическа археологическа подготовка в труден терен, а вторият е под-

робното документиране на скалните обекти.

Публикуваните резултати на някои изследователи определят общата форма на нишите — трапец. В местността "Глухите камъни" до село М. Градище те са високи 95-100 см. Широки са 45 — 50 см, при дълбочина 35 — 40 см.

Скални ниши на югоизточната стена на "Орловите скали"

Скалните отвори от долината на река Боровица са с височина 80 см, дълбочината достига до 60 см, а ширината до 50 см. Нашите при Безводно и село Сухово (Адринско) са по-малка височина — 35 — 45 см.

При теренната работа през м. април 1993 г. в околностите на град Ардино бяха измерени над 60 ниши. Тяхната височина варира от 60 до 80 см. Измерената широчина в основата е от 32 до 37 см, а в горната основа на трапеца от 20 до 25 см. Дълбочината на ардинските ниши рядко надхвърля 35 см.

Измерванията, извършени от всички експедиции, дават основание да приемем, че древните са се придържали към общ модел на изсичане на отворите. Внимателният оглед на скалата "Орловите скали" показва, че за направата на нишите вероятно е служило временно подготвено скеле или отделни дървета. ⁶ Следи от отвори, които могат да бъдат свързани с една по-здрава конструкция,

така и не бяха открити. Подробното документиране на ардинските ниши, използването на план-квадратна мрежа, фото- и аудиовизуална техника илюстрират отделните етапи при тяхното изсичане. Може да се каже, че вариантите при тяхната изработка се свеждат по две решения:

1. Отгоре надолу при постепенно вдълбаване в скалата.

2. Последователно, равномерно връзване както в основата, така и в горната част на замислената ниша.

Скални ниши на върха на скалата.

Тези два основни начина на оформяне на отворите навеждат на мисълта, че са съществували времеви различия при направата на отделните групи скални ниши. Достигнатата максимална височина на отворите на югозападната стена, тяхното прецизно изсичане в древността, както и стремежът основата да бъде разширена встрани ни дава основание да смятаме, че те са били най-ранните. В сравнение с тях нишите на останалите скални стени показват в някои случаи недовършеност и слаб стремеж да се търси геометричната форма на трапеца. Вероятно по-късно са издълбани трите единични ниши на ниския скален венец в подножието на "Орловите скали".

В досегашните изследвания на мегалитните паметници преобладава мнението, че в тези отвори са били поставяни урни с останки на погребаните след съответния погребален ритуал. При тази постановка се изхожда от факта, че в Източните Родопи в някои случаи погребването се извършва в скали, а в култовата практика се застъпени два начина на погребване: с трупопологане и с изгаряне на мъртвеца. Д. Попов приема, че заедно със слънчевите дискове от местността Палиокастро, Тополовградско, Малко Търново, нишите показват съчетание между хтонизъм и соланен култ. В том I на Тракийски паметници се обръща внимание на южното и югоизточно изложение на скалните обекти, където слънчевото греене е най-продължително.

В този смисъл нашето мнение е, че връзването на въпросните отговори върху "Орловите скали" е зависело не толкова от слънчевото греене върху скалите, а по-скоро от релефа на скалата.

Наблюденията, извършени при провеждане на експедицията "Адрино-93", установиха скални ниши и на северната и северозападна стена. При заснемането на нишите внимателно наблюдавахме за евентуални останки от погребения. Трябва да подчертаем, че в нито една от тях в местността "Орловите скали" не открихме керамични фрагменти. Картирани бяха отвори с наклонена основа, което навежда на мисълта, че продължителното задържане на съд на издълбаните площадки е било невъзможно. В този смисъл е необходимо да се спомене, че в култовата практика на античното население в Родопите са използвани съдове — урни с големина, която не позволява стабилното им поместване в нишите.

Керамичният материал от м. "Орловите скали" край град Ардино бе открит по самата повърхност на склона под скалата с нишите в радиус от 30 метра и в два повърхностни сондажа югозападно от нея. В посочените места бяха събрани 249 фрагмента.

В единия от сондажите, направен между скалите, и върху силно наклонения терен бе разкрито петно с редуващи се ивици с черен и червено-кафяв цвят. В неговия южен край бе зачистена част от глинена деструкция. По част от разкритите черни и черно-кафяви глинени късове личат легла на колове.

Възможно е описаната ситуация да се разглежда като част от лека глинена конструкция, разрушена вследствие на пожар. Наблюденията показват, че откритата керамика е работена на ръка. Изключение прави само един фрагмент (обр. 17). Тя е червено-кафява и сива. Общият брой на откритите фраг-

менти надхвърля 400, от тях са подбрани 260. Те са грубо изработени на ръка от едрозърнеста глина със значително количество пясък, кварц и слюда. Тези съставки са придавали на глината жилавост и са спомагали за по-бързо изпаряване на водата при изсушаване на съдовете. При една част от фрагментите неравномерното изпичане и наличието на тъмни петна по повърхността дава основание да се смята, че съдовете са направени при непостоянна и нисока температура. Стените са крехки и чупливи. При няколко фрагмента ясно могат да се видят следи от опушване. Част от фрагментите са от глина с по-дребни примеси, формата е по-правилна и стените са еднакво дебели, добре запазени от външната и вътрешната страна. Други имат неравна повърхност. Възможно е при тяхното оформяне да е използвано примитивно грънчарско колело.

Украсата е преди всичко от релефни ленти (обр. 1 и 2), меандри, начупени линии, врязани спирали (обр. 3 и 4), вдлъбнати неправилни правоъгълници, триъгълници (обр. 5 и 6), хоризонтални и коси канелюри (обр. 7, 8 и 9) и от редуващи се кръгчета с тангенти (обр. 10). Голяма част от фрагментите са добре загладени с тънък пласт тлъста глина. В редки случаи при сивата на цвят керамика има следи от излъскване.

Повечето от лентите в украсата са разчленени от вдлъбнати ямички или нарези, направени с острие, дъсчица и пръст. Към някои от стените са били прикрепяни плътни израстъци с форма на език — т. е. дръжки. Открити са едно-, дву- и триезичести такива (обр. 11, 12 и 13).

На базата на наложилата се предатировка на керамичния материал, откритите фрагменти могат да се датират за последната фаза на бронзовата и ранната фаза на ранножелязната епоха. Според М. Чичикова, границата между края на бронзовата и началото на желязната епоха при тази керамика е много трудно доловима.

Датировката, дадена в "Тракийски паметници" т. 3, ч. 1 и 2, отнасящи се до открита в непосредствена близост до долмени в Източните Родопи и Странджа керамика и сходна с тази, открита в м. "Орлови скали", се отнася от изследователите към XII (XI — IX) и VIII — VI в. пр. Хр.

Последните наблюдения, както и фотодокументацията на сродни с ардинския обект скали позволява да се предложат няколко работни заключениния относно този тип паметници в Родопите.

I. В археологическата карта на България се очертават все нови райони с типична археологическа характеристика, между които и районът в Източните Родопи, на изток до Сакар. В тази област според проф. Фол се развива от края на бронзовата епоха археологическа мегалитна култура, изразена в долмени, скални гробници и ниши.

II. Макар и рано, базирайки се на отделен случай към семантичния анализ на тези паметници могат да бъдат добавени отделни щрихи.

1. Формата на скалните отвори кореспондира с тази на тракийските надгробни могили — кълбо, полукълбо, конус. Най-вероятно според Г. Китов търсената съзнателно форма при надгробията да е пресечен конус, който

наподобява купол. Стремежът към нея може да се види именно в скалните гробници, ниши, долмени и т. н., но в конкретния случай е трудно да се постигнат заоблени очертания.

Отворите на нишите имат сходство както с тракийските могили и гробници, така и с микенските⁷. При някои видове отвори двете срещуположни стени не се допират, а при покритие с голяма плоча сводът на гробницата получава трапецовидна форма. Тя може да се забележи и в камерата на някои долмени. Отчасти запазен в този си вид е долменът при с. Хлябово (м. "Големият рът").

Бележките за формата на нишите и техните паралели ще завършим с една наскоро фотографирана пещера в Турция от група български алпинисти. Обектът представлява малка пещера в скалния венец в долината Емли на планината Ала Далар. В района се срещат и по-големи ниши с отвори, близки до формата на трапеца, групирани по 5 — 6 по скалите.

III. Неколкократно бе акцентувано на трапецовидната форма на тези паметници. Търсенето на близки по форма символни предмети, паметници на изкуството в Древна Тракия, кореспондира с три писмени документа⁸. Най-древен е папирусът от Гуроб, в който се споменава за конус, ромб, астрагал и огледало. Втори писмен паметник са стиховете на "Орфей Тракиеця", цитирани от Климент (римски автор от края на II — началото на III век). Последното свидетелство е на самия Климент, когато съвременната му обредна практика познавала пумпала, конуса, ромба, кълбото. Конусът в случая има фалическо значение, а ромбът — строго хтонично.

Тези символни елементи намирът връзка с Тракийския Дионис — Загрей. Митологичната версия говори за "подхвърлените в кошницата" играчки, с които Хера се опитвала да примами Дионис. Споменаването на играчки според проф. Ал. Фол е съпъствано и от археологически свидетелства в случая конусът (фалусът), ромбът (ураничния гръм).

IV. Особено трудно би било да се изкаже еднозначно мнение за функционалността на скалите с издълбани ниши. Търсенето на паралели достига отново до писмената традиция. Не случайно по-горе бе споменато за културните взаимодействия между Тракия и Анатолия. Именно в запазени и разчетени текстове от Хетска Анатолия се говори за интересни скални култови средища. За пример може да послужи вид обелиск, стела — ХУВАСИ, подобен на известните от Стария завет "бетиси" (огромни отвесно поставени камъни с култов характер)⁹.

Сродни археологически паметници са открити в днешна Турция. Известно е, че край тях са ставали жертвоприношения и пиршества. Някои обреди са се извършвали под открито небе, което позволява на изследователите да считат, че "хуваси" е било същевременно и вид светилище. В хетските текстове се споменава и светилището "хекур". Значението на тази дума е трудно за превод, но вероятно става дума за определени скали, с изображения върху една от отвесните стени.

Посочените термини се използват в писмени паметници, датирани от XV

— XIII в. пр. Хр., а това е епохата, в която процъфтява мегалитната култура по днешните Български земи. Следователно, в края на II-то и началото на I хил. пр. Хр. може да се говори за единна културна общност на югоизточна Европа и Мала Азия.

V. Можем ли да сравняваме скалите с издълбани отвори от Родопите с хетските "хуваси"? Подобно сравнение подвежда и крие своите рискове. За масива "Орловите скали" се наложи становището, че е многофункционален паметник. В подкрепа на това мнение са споменатите по-горе следи от глинени постройки, както и изсечената на върха на скалата ритуална яма, ориентирана на изток. Дълбока е 35 см с диаметър на отвора 50 см. В този смисъл е сполучлива забележката на проф. Фол, че съществува навикът да се търсят непременно светилища на божества от антропоморфен вид. Глинените плещадки, скалните ями или кръгове са огнени светилища.¹⁰

Семантиката на този обект (тези обекти) предполага че, те са символ на Свещената планина. Тракийската могила също е символ на Планината, на Космоса, но нека не забравяме, че броят на могилите в Източните Родопи е значително по-малък в сравнение с разнообразните мегалитни съоръжения. Последните забележки водят до предположението, че скалните ниши са регионален култов вариант на религиозната практика на балканските народи, черпещи идеи от Изтока в края на бронзовата епоха.

КАТАЛОГ НА ПОДБРАНИТЕ ОБРАЗЦИ ОТ КЕРАМИКАТА

Обр. 1. Фрагмент от керамичен съд. Червено-кафяв цвят. Стена с украса от релефна лента с прищипвания.

Обр. 2. Фрагмент от стена на керамичен съд. Сиво-черен цвят. Украсен с прилепена пластична лента с прищипвания.

Обр. 3. Фрагмент от стена на керамичен съд с червено-кафяв цвят. Украсен от редуващи се пояси от врязани пръстеновидни и правоъгълни линии.

Обр. 4. Фрагмент от стена на керамичен съд със сив цвят. Украсен от спираловидно редуващи се пояси от врязани ямички и линии.

Обр. 5. Фрагмент от стена със сиво-черен цвят. Украсен с врязани триъгълници и ямички.

Обр. 6. Фрагмент от плоско хоризонтално устие с извит навън широк ръб. Сив цвят със следи от излъскване. Устието е украсено с големи врязани триъгълници по ръба.

Обр. 7. Фрагмент от керамична стена с червено-кафяв цвят. Следи от излъскване и украса от хоризонтални канелюри.

Обр. 8. Фрагмент от стена на керамичен съд. Червено-кафяв цвят със следи от заглаждане. Украса от плосък хоризонтален канелюр.

Обр. 9. Фрагмент от стена на керамичен съд. Червено-кафяв цвят. Украса от плитки коси канелюри.

Обр. 10. Фрагмент от стена на съд с червено-кафяв цвят. Украса от разположени в хоризонтален пояс концентрични кръгове с тангенти от врязани

линии.

Обр. 11. Фрагмент от устие на керамичен съд с червено-кафяв цвят. Укра-
раса от хоризонтално разположени врязани ямички. Личи основа на дръжка.

Обр. 12. Фрагмент от езичеста дръжка. Червено-кафяв цвят, без следи от
украса и заглаждане.

Обр. 13. Фрагмент от езичеста дръжка с червено-кафяв цвят.

Обр. 14. Фрагмент от устие на керамичен съд с извит навътре ръб. Черве-
но-кафяв цвят. Украса от наклонени резки и хоризонтален пояс от врязани
ямички.

Обр. 15. Фрагмент от устие на керамичен съд. Червено-кафяв цвят. Укра-
са от наклонени резки в хоризонтален пояс по перваза на устието.

Обр. 16. Фрагмент от стена на керамичен съд. Червено-кафяв цвят. Укра-
са от врязани линии.

Обр. 17. Фрагмент от стена на керамичен съд. Червено-кафяв цвят със
следи от излъскване и лаково покритие. Без украса.

БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА за обекта "Орлови скали" — гр. Ардино

1. АЛАДЖОВ, Д. И Д. БАЛБАНЯН. Паметници от желязната епоха в Хас-
ковски окръг. С., 1984, с. 185 — 235.
2. АНДРЕЕВ, АН. Материали за археологическата карта на Кърджалийски
окръг. Свитък I. Кърджали, 1966, с. 16.
3. БАЛКАНСКИ, ИВ. Кърджали, археологически паметници. С., 1978, с.
31 — 34.
4. БАЛКАНСКИ, ИВ. Крумовград, археологически паметници. С., 1978, с. 13-
17.
5. БАЛКАНСКИ, ИВ. Източнородопски крепости. С., 1975, с. 3,5.
6. ВЕЛКОВ, ИВ. Няколко крепости и стари селища по Средна Арда. — В:
ИБГД.Т.І. (Сб. в чест на проф. Ан. Иширков) С., 1933, с. 149-156.
7. ВЕЛКОВ, ИВ. Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна
Арда. — В: Сб. в памет на проф. П. Ников. С., 1940, с. 70-78.
8. ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Описание на скалните гробници в Източните Родопи.
— В: Мегалитите в Тракия. Т.І,С., 1976, с. 98-99.
9. ГЕОРГИЕВ, Г. Полезни изкопаеми от времето на траките. С., 1987, с.
63-65.
10. ГОЧЕВА, ЗЛ. Завещано от траките. С., 1987, с.58.
11. ДЕЛЕВ, П. Проблеми на тракийските мегалитни паметници. — В: Ме-
галитите в Тракия. Т.ІІІ,С., 1982, с. 413-415.
12. ДЕЛИРАДЕВ, П. Родопите като селищна област и планинска система.
С., 1937, с. 51.
13. ДЕЛИРАДЕВ, П. Принос към историческата география на Тракия. Т.ІІ,С.,

1953, с. 40.

14. Егридерска околия. Родопа, 1925, N 9, 4-6; N 10, 147-178.
15. Загадка в скалите. — Космос, 1970, N 9, с. 7.
16. Загадката остава загадка. — Космос, 1971, N 7, с. 7.
17. КУЛОВ, Г. Относно типологията, функциите и датировката на скалните ниши в Източните Родопи. — Доклад пред Първи симпозиум "Родопи", Хасково, 1989, (под печат).
18. КУЛОВ, Г. Тракийската култура през бронзовата и ранножелязната епоха по средното течение на р. Арда и нейните притоци. — МЮБ, XVII, Пловдив, 1991, с. 73-85.
19. ЛЕЩАКОВ, КР. Сондажни проучвания на вр. Алада в Кърджалийски окръг. — АОР през 1983, Смолян, 1984, с. 47-48.
20. ЛЕШАКОВ, КР. Украса на къснобронзовата керамика от вр. Алада в Източните Родопи. — Археология, 1990, N 1, с. 1-17.
21. МИКОВ, В. Произходът на куполните гробници в Тракия. — В: Сб. в чест на Г. Кацаров, С., 1955, Т. II, с. 15-48.
22. МИКОВ, В. Из предисторията на Беломорската област. — ИБИД, XIX-XX, С., 1944, с. 1-9.
23. МИКОВ, В. Археологически находки в Източните Родопи. — Родопа, 1941, N 1, с. 3-4.
24. МИЛЧЕВ, АТ. Археологически проучвания в района на с. Мирково, Пирдопско. — В: Сб. Карел Шкорпил, С., 1961, с. 418-419.
25. СЛАВЧЕВ, СВ. Една загадка пътува. — Космос, 1977, N 7, с. 15-18.
26. ФОЛ, АЛ., ИВ. ВЕНЕДИКОВ, ИВ. МАРАЗОВ, Д. ПОПОВ. Тракийски легенди. С., 1981, с. 20-21.
27. ХРИСТОВ, СТ. Загадка в скалите. — Космос, 1970, N 7, с. 27-30.
28. ЧАПЪРОВ, Б. Сондажни разкопки и теренни проучвания в Северните Родопи. — АОР през 1979, Хасково, 1980, с. 64-67.
29. ШКОРПИЛ, К и Х. ШКОРПИЛ. Археологически бележки от Странджа планина. — ИБАД. Т. III, 1912/13, с. 261.

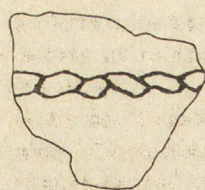
СЪКРАЩЕНИЯ

АОР — Археологически открития и разкопки
ИБАД — Известия на българското археологическо дружество
ИБГД — Известия на българското географско дружество
ИБИД — Известия на българското историческо дружество
ИМЮБ — Известия на музеите от Южна България

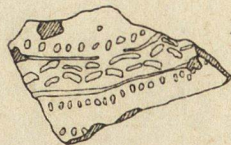
Съставил библиографската справка:
Игор. Ю. Лазаренко

1

2

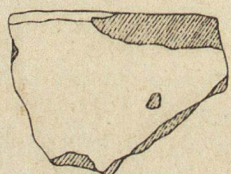
3

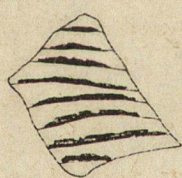
4

5

6

7

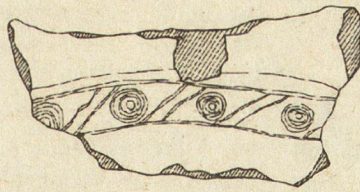

8

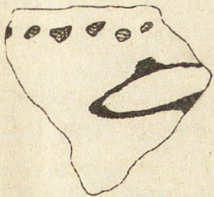

9

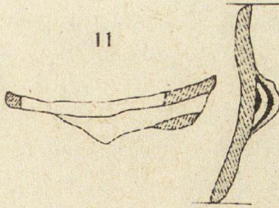

10

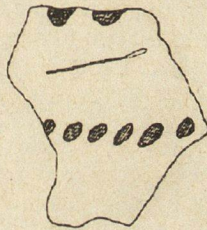
11

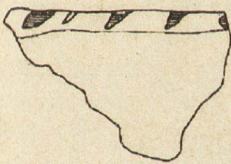
13

12

14

15

16

17

БЕЛЕЖКИ

¹ Авторите на статията изказват благодарност на участниците в експедицията Здравка Явашева, Мартин Христов, Методи Петров, Юлиан Ситарски, взели участие в обработката на археологическия материал.

² *ИВАНОВ, М.* На Орлов камък. — В: в. "Орбита", №15, 14. 04. 1990 г.

³ *ДЕЛЕВ, П.* Проблеми на тракийските мегалитни паметници. — В: Мегалитите в Тракия. т. II, С., 1982, с. 413; *СПИРИДОНОВ, Т.* Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. Атлас. С., 1983, с.61.

⁴ *КОЛЕВ, Б.* Тракийски светилища в пещери и скални ниши от Източните Родопи. — В: Европейска регионална конференция по спелеология. I, С., 1983, с.173 — 178.

⁵ *КУЛОВ, Г.* Тракийската култура през бронзовата и ранножелязната епоха по средното течение на р. Арда и нейните притоци. — ИМЮБ, 17, 1991, с. 73.

⁶ Тези наблюдения бяха потвърдени по време на теренна експедиция на същия екип в околностите на селата Овчево и Илийско (Джебелско) през месец ноември 1993 г.

⁷ *ВЕНЕДИКОВ, Ив.* Скални гробници в Тракия и Микенските гробници. — В: Тракийски паметници. т. I, С., 1976, с. 114.

⁸ *ФОЛ, Ал.* Тракийският Дионис. С., 1991, с. 120.

⁹ *ПОПКО, М.* Митология на Хетска Анатолия. С., 1983, с. 32 — 33.

¹⁰ *ФОЛ, Ал.* Политика и култура в Древна Тракия. С., 1990, с. 175.